

**Емил Михайлов. ФОРМИРАНЕТО НА КИЕВСКА РУСИЯ В ИСТОРИЧЕСКАТА
ЛИТЕРАТУРА. ОСНОВНИ НАСОКИ И ПРЕДСТАВИТЕЛИ.**

София, университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 1999. 390 с.

Праці з історії, особливо з історіографії Київської Русі, в сучасній зарубіжній історіографії (окрім російської та білоруської) є рідкістю, тому кожна з них привертає до себе увагу дослідників, передусім українських. Поява таких розвідок засвідчує інтерес до середньовічної історії України, що само по собі є вже явищем позитивним. Окрім того, вони дають уявлення про тенденції розвитку історичної науки в інших країнах, дозволяють співставити їх з тими змінами, які відбуваються в сучасній українській історіографії і, зрештою, краще зрозуміти їх. Саме до таких досліджень належить монографія болгарського вченого Еміла Михайлова “Формування Київської Русі в історичній літературі. Основні напрями і представники”, видана в Софії в 1999 р.

Автор – визнаний у Болгарії спеціаліст з історії середньовічної Росії – безоглядно відносить до неї історію Київської Русі. Отже, погляди Е.Михайлова на процес формування Київської Русі та його висвітлення в історичній літературі можна вважати характерними для сучасної болгарської історіографії.

У вступі, що передує розгляду власне історіографічних аспектів проблеми, Е.Михайлов торкається питань, пов'язаних із виникненням Київської держави та її місцем в історії Східної Європи (с.5–10). На його думку, утворення Русі стало наслідком тривалого процесу розвитку східних слов'ян з часу їх етнічного виділення і до IX–X ст., коли виникла держава, “известна в старите руски извори с названието *Русь* (т.е. Русия), а в съвременната историческа наука “Киевска Русия” (Киевская Русь) по името на първопрестолния град Киев” (с.5). Як видно із наведеної цитати (а також із назви самої праці), Е.Михайлов вважає рівнозначними терміни “Русь” і “Русія” (тобто Росія), “Київська Русь” і “Київська Русія” (тобто Київська Росія), якими нібито в різні часи називали одну і ту ж державу. Насправді ж словосполучення “Київська Росія”, як і назва “Росія” (у транскрипції Е.Михайлова – Русия) стосовно Київської держави є штучним витвором автора і не використовується в жодній сучасній східноєвропейській історіографії. Що ж до середньовічної Русі (а саме таку назву ця держава мала в джерелах), сучасні білоруські, російські й українські історики продовжують вживати назву “Київська Русь”, яка з'явилася в радянській історіографії у 1930-х роках.

Ототожнення термінів “Русь” і “Русія” (“Росія”) у праці Е.Михайлова не випадкове. Воно є складовою частиною авторської концепції утворення Київської Русі, основні положення якої зводяться до наступного:

- Київську Русь утворив єдиний східнослов'янський етнос (або давньоруський народ, під яким автор розуміє по суті росіян);

- Київська Русь є складовою частиною історії Росії, етапом у розвитку російської держави.

Концепція Е.Михайлова співзвучна з провідними тенденціями сучасної російської історіографії, яка після розпаду СРСР нібито намагається переосмислити радянську спадщину і створити нову схему російської історії, передусім її найдавнішого періоду. Але це переосмислення відбувається шляхом повернення до основних ідей російської історіографії XIX–початку XX ст., а також пристосування до них деяких положень радянської історіографії, тобто сучасна російська історіографія по суті своїй є еkleктичною. І це добре видно на прикладі історіографії Київської Русі. Звертаючись до витоків національної історії, російські вчені використовують, з одного боку, схему історії Росії, створену в XIX ст. М.Карамзіним та його послідовниками, представниками так званої юридичної школи, які розглядали Київську Русь як перший етап в історії Російської держави, а з другого – ідею радянської історіографії про єдиний давньоруський народ, який нібито цю Руську державу утворив. Така “оновлена” концепція М.Карамзіна і є панівною сьогодні у Російській Федерації, про що свідчать, наприклад, підручники з історії Росії, видані провідними російськими університетами – Московським і Санкт-Петербурзьким¹.

Під впливом цієї версії, очевидно, і перебуває Е.Михайлов. Поза його полем зору – свідомо чи випадково – опинилися інші концепції, які теж виразно проявилися в історіографії впродовж останнього десятиріччя. Так, у 1988 і 1989 рр. вийшли два англomовні видання – праці канадського історика Ореста Субтельного “Історія України”². У 1991–1993 рр. тричі друкувався її український переклад³. До речі, стараннями українського посольства в Болгарії ця книжка вийшла також болгарською мовою⁴. Вис-

вітлюючи історію Київської Русі, О.Субтельний трактує її як середньовічну імперію, столиця і політичне ядро якої знаходилися на терені України, а отже, вона, на його думку, є **передусім органічною частиною історії України, важливим етапом у формуванні українського народу та його державних традицій.**

З подібних позицій до розв’язання цієї складної наукової проблеми пробував підійти і викладач Московського університету Б.Земцов, який у 1994 р. звернувся до російських істориків із закликом відмовитися від хибної точки зору “про єдині історичні корені і єдиний шлях розвитку України і Росії”. На його думку, починати історію Росії з Київської Русі можна тільки в тому випадку, “коли вивчаємо історію російського етносу, витоки права, генеалогію російських князів і царів, історію православної церкви”. Не можна в Київській Русі, вважає Б.Земцов, “шукати витоки російської культури, менталітету, соціально-політичної організації”⁵. Але його заклик не знайшов відгуку серед російських істориків. Натомість у західній історіографії окреслилися певні зміни в поглядах на середньовічну історію Росії та України, співзвучні з

¹ Див.: Дворниченко А.Ю., Ильин Е.В., Кривошеев Ю.В., Том Ю.В. Русская история с древнейших времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1999; История России с древнейших времен до конца XX века. В 3-х т. Т.1. История России с древнейших времен до конца XVII ст. Москва, 2000.

² Subtelny Orest. Ukraine. A History. Toronto, 1988; Subtelny Orest. Ukraine. A History. Toronto–Buffalo–London, 1989.

³ Субтельний Орест. Україна. Історія. Київ, 1991; 2-ге вид. Київ, 1992; 3-тє перероблене і доповнене вид. Київ, 1993.

⁴ Субтели О. Україна. Історія. Софія, 1995.

⁵ Там само.

поглядами Б.Земцова. Так, у 1990-х роках вийшли праці відомого швейцарського історика Андреаса Каппелера⁶, який упродовж багатьох років керував семінаром з історії Східної Європи Кельнського університету, а зараз очолює Інститут Східної і Південної Європи Віденського університету. У праці “Росія – багатонаціональна імперія” він вказує на основний, з його погляду, недолік наявних інтерпретацій історії Росії, а саме – трактування її як історії російської національної держави, що, по суті, є продовженням російської історіографічної традиції XIX ст. Власне вона мала визначальний вплив як на радянську, так і на європейську та північноамериканську історіографію і спричинила ту “оптичну вузькість” у поглядах на історію Росії, внаслідок якої, на думку А.Каппелера, і сьогодні немає повної сучасної історії Росії як багатонаціональної держави⁷. Поставивши за мету показати формування власне російської багатонаціональної держави, А.Каппелер починав її історію не з Київської імперії, як він називає Русь, а з середини XVI ст. – з Московського царства і завоювання Казані. Натомість “Малу історію України” він відкриває розділом, присвяченим Київській імперії, тобто розглядає її в контексті історії України. Підсумовуючи тривалу дискусію російських і українських істориків щодо спадщини Київської Русі він висловлює думку про невинуваті монополні претензії росіян. Вагомішими, з точки зору швейцарського історика, є аргументи українців (територія і населення), аніж росіян (династична лінія, політична і церковна тяглість), хоч він визнає, що в рамках Київської імперії відбувалося формування не тільки українців, а й великорусів і білорусів⁸.

Однак повернемося до праці Е.Михайлова. У ній автор, дотримуючись панівної в російській історіографії точки зору на Київську Русь як на етап у розвитку російської держави, що, зрештою, є його правом, мав би розглянути й інші погляди на цю проблему. Проте автор жодним словом не згадує ні праць названих учених (О.Субтельний, А.Каппелер, Б.Земцов), ні білоруських і українських дослідників, які безпосередньо займаються розробкою цієї теми. Незважаючи на те, що сучасна українська історична наука певною мірою ще перебуває під впливом радянської, в численних розвідках, що вийшли друком у 1990-х роках, викладається нова концепція Київської Русі як складової частини історії України⁹. Українські автори доходять висновку, що гіпотеза про існування давньоруського народу, створена радянською історіографією радше з політичних, аніж з наукових міркувань, не витримує серйозної критики, оскільки не підкріплена переконливими аргументами. В Київській державі слід шукати передовсім витоки етнічної і політичної історії українців. Перетворившись згодом в імперію, Русь включила до свого складу північно-західні та північно-східні землі Східної Європи, на яких також почався процес формування білоруського і ро-

⁶ *Andreas Kappeler*. Russland als Vielvoelkerreich. Entstehung. Rueschichte. Zerfall. Verlag C.H. Beck. Muenchen, 1992; 2-e, durchgesehene Auflage, 1993; Kleine rueschichte der Ukraine. Verlag C.H. Beck. Muenchen, 1994.

⁷ *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Москва, 1997. С.8, 13.

⁸ *Andreas Kappeler*. Kleine Geschichte der Ukraine. S.39.

⁹ Див., наприклад, *Борисенко В.* Курс української історії. Київ, 1997; *Винокур О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. Київ, 1996; *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Народ. Релігія. Культура. Львів, 1996; *Тереженко Ю.І.* Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокіївської держави до кінця XVI ст. Київ, 1996; *Історія України / За ред. Ю.Зайцева.* Львів, 1996; *Історія України / За ред. В.Смоля.* Київ, 1997; *Яковенко Н.* Нарис Історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь // Україна крізь віки. В 15-ти т. Т.4. Київ, 1998; *Брайчевський М.Ю.* Вибрані твори. Нью-Йорк–Київ, 1999 та ін.

сійського народів. Такий підхід видається більш аргументованим і науково перспективним. Шкода, що він залишився поза увагою болгарського історика.

Обрана болгарським автором концепція Київської Русі позначилася на доборі в монографії історіографічного матеріалу. Дослідження Е.Михайлова присвячене насамперед російській історіографії формування Київської Русі (хоч з назви праці це не випливає). Висвітлення матеріалу в монографії базується на хронологічному принципі. Автор, по суті, використав радянську періодизацію, згідно з якою в розвитку російської історіографії виділялися літописний, дворянський, буржуазний і радянський період. Ця періодизація, на наш погляд, сьогодні є вже застарілою, оскільки не дає змоги виділити суттєві особливості кожного етапу (за винятком хіба що радянського). Зрештою, як умовна схема для хронологічного викладу матеріалу вона може бути використана, але в поєднанні з виділенням певних історичних шкіл, провідних напрямів, які склалися в історіографії в рамках двох останніх періодів і позначилися, зокрема, на розробці досліджуваної автором теми. Виклад матеріалу в монографії охоплює період до кінця 1980-х років. Автор, на жаль, не розглянув пострадянської російської історіографії.

Е.Михайлов, відзначаючи багатоплановість проблеми формування Київської Русі, яка включає і етнічний, і політичний, і соціальний, і економічний аспекти, намагався охопити їх усі, в процесі аналізу історіографічної спадщини. При цьому на передньому плані закономірно опинилися етно-політичні питання, на яких у даній рецензії також дозволимо собі акцентувати увагу.

Закономірно, що в дослідженні болгарського історика багато уваги приділено історіографії XIX ст., коли з'явилися сотні праць з даної теми і були сформовані основні концепції, під впливом яких, як уже зазначалося, перебуває більшість сучасних російських і західних учених. Е.Михайлов справедливо відзначив здобутки російських істориків у вивченні питань, пов'язаних з формуванням Київської Русі, особливо з норманською проблемою. Високу оцінку отримала в його монографії праця фундатора концепції історії Росії як національної держави М.Карамзіна "Історія держави Російської", а також дослідження його послідовників: Г.Еверса, Н.Устрялова, М.Погодіна, С.Соловйова та ін. Критикуючи їх за окремі огріхи, Е.Михайлов жодною мірою не ставить під сумнів правильність загальної концепції Київської Русі як першого етапу формування Російської держави.

Намагання ж українських істориків М.Костомарова і М.Грушевського розпочинати з Київської Русі історію українського народу отримали однозначно негативну оцінку Е.Михайлова. Так, побіжно зупинившись на статті М.Костомарова "Дві руські народності", в якій зроблена спроба довести, що ще в глибоку давнину руський народ ділився на південноруський (українці) і північноруський (великороси) і що русичами початково називався південноруський народ, і лише згодом ця назва поширилася на всіх східних слов'ян, Е.Михайлов беззастережно повторює негативну оцінку концепції М.Костомарова, дану радянським істориком М.Рубінштейном, який вважав, що М.Костомаров ідеалізував (?) ранній період руської історії (с.266). Ще більш критично Е.Михайлов оцінив працю М.Грушевського "Історія України-Руси", якій заледве присвячено дві сторінки, хоча вона в українській історіографії відіграла й продовжує відігравати таку ж роль, як "Історія держави Російської" М.Карамзіна в російській.

І появилася праця українського історика як відповідь російським ученим, що зумовило полемічну загостреність її основних концептуальних положень. Одинадцятитомне дослідження М.Грушевського Е.Михайлов називає “анахронізмом”, “неприсмним винятком” на загальному позитивному фоні розвитку російської (?) історіографії Київської Русі (с.286). Е.Михайлов навіть не взяв до уваги, що праця М.Грушевського не була явищем російської історіографії. По-перше, хоча б тому, що він працював над нею у Львові, що входив на той час до складу Австро-Угорської імперії, а по-друге, і це головне, і М.Костомаров, і М.Грушевський були представниками **української** історіографії, яка, як і російська, формувалася у ХІХ ст. М.Грушевський, працюючи професором Львівського університету і водночас очолюючи Наукове товариство ім. Шевченка, створив цілу школу своїх послідовників, серед яких були відомі історики Т.Коструба, С.Томашівський, М.Кордуба, І.Крип’якевич та ін.

Формування російської й української історіографії відбувалося в різних політичних реаліях, що також зумовило їхню специфіку. З одного боку, в Російській імперії у ХІХ ст. українці, втративши рештки політичної автономії, опинилися в становищі, коли під сумнів ставилася їхня етнічна самобутність, їхнє існування як окремого народу, а з другого – не без допомоги придворних істориків (М.Карамзін отримав офіційне замовлення на свою працю) формувалася великодержавна свідомість, підкріплювалися імперські амбіції панівної російської нації. Це політичне тло, хоча б у загальних рисах, авторові варто було змалювати. Воно допомогло б краще зрозуміти як умови становлення російської та української історичних шкіл, так і їхні характерні особливості.

Свою негативну оцінку праці М.Грушевського болгарський історик аргументує таким чином: “Всупереч усім історичним фактам (? – О.Щ.), М.Грушевський вважає, що український народ існує ще з глибокої древності, і його початкова назва була “Русь”... звідси і штучне словосполучення “Україна-Русь” (с.286). З цього приводу можна лише зауважити, що фактів для такого трактування у М.Грушевського було не менше (якщо не значно більше), ніж у М.Карамзіна і його послідовників, що намагалися середньовічну поліетнічну імперію з центром у Середньому Подніпров’ї і столицею в Києві розглядати як початковий етап розвитку російської національної державності, спекулюючи на подібності термінів “Русь” і “Росія”, “руський” і “русский”. Якщо російські історики ХІХ ст. намагалися з часів Київської Русі вивести початки історії Російської держави, то М.Грушевський, вживаючи словосполучення “Україна-Русь”, акцентував увагу передовсім на ідеї безперервного формування і розвитку українського народу, починаючи з київських часів, тобто від Русі. І з позиції сучасного розуміння історії Київської Русі та етнічних процесів, що відбувалися в рамках цієї держави, був близьким до істини. Дивно, що Е.Михайлов не помітив близькості поглядів М.Грушевського і російських істориків В.Ключевського, А.Преснякова, А.Шахматова, внесок яких у російську історіографію він оцінює позитивно. В.Ключевський теж не вважав Київську Русь державою російського народу, а вказував, що народ цей тільки починав формуватися на північному сході Київської держави внаслідок асиміляції слов’ян і фіномовних племен. На думку В.Ключевського, “великорос вперше виступив на історичну сцену лише з князем Андрієм (Боголюбсь-

ким)”, тобто не раніше другої половини XII ст.¹⁰ Подібні погляди висловлювали також А.Пресняков¹¹, який писав про дві племінні групи – південноруську і північно-руську, і видатний російський учений А.Шахматов¹².

Висвітлюючи радянський етап у розвитку історіографії Київської Русі, Е.Михайлов справедливо вказує на недоліки, властиві працям радянських істориків: догматизм, методологічну вузькість, фальсифікації фактичного матеріалу, не завжди обґрунтований антинорманізм. Найбільш гостро під цим кутом зору болгарський історик піддає критиці концепцію Київської Русі провідного радянського дослідника академіка Б.Рибакова. Справедливо відзначивши її окремі недоліки, автор, на наш погляд, недостатньо аргументовано заперечує головну ідею концепції Б.Рибакова – про Середнє Подніпров'я як провідний політичний центр Русі, ядро Київської держави, про тривалий процес суспільно-політичного розвитку місцевих племен, який був одним із головних факторів формування Київської Русі. Такі ж концептуальні “недоліки” автор відзначив у праці ще одного відомого радянського історика – А.Нассонова “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства” (1951), присвяченій обґрунтуванню тези про Середнє Подніпров'я як територіально і політично панівне ядро Київської Русі, як початкову “Руську землю”. Е.Михайлов визнав ґрунтовне знання А.Нассоновим фактичного матеріалу, проте, обмежившись загальною фразою про неправильний методологічний підхід, назвав його концепцію формування Київської Русі хибною (с.329). Впадає в очі залежність поглядів Е.Михайлова на цю проблему від сучасної російської історіографії, в якій робляться спроби, коли йдеться про утворення Русі, змістити акценти з Середнього Подніпров'я на північ, в Новгородські землі. При цьому наголошується, що саме Новгород започатковував процес формування східнослов'янської держави і об'єднав Русь, завоювавши Київ¹³. Ці ідеї, знову ж таки запозичені з російської історіографічної спадщини XIX ст., були спростовані в свій час радянськими істориками В.Мавродіним¹⁴, тими ж Б.Рибаковим і А.Нассоновим. Сьогодні до їх аргументованої критики змушені повернутися українські вчені М.Котляр¹⁵, П.Толочко¹⁶.

Не проаналізував болгарський історик праць таких відомих дослідників, як А.Пянков¹⁷ і Л.Гумільов¹⁸, зазначивши лише, що їхні погляди близькі до поглядів Б.Рибакова (с.335). Не згадані у цьому розділі також українські історики, зокрема

¹⁰ Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения в девяти томах. Т.1. Москва, 1987. С.325.

¹¹ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т.1–2. Москва, 1939; *його ж.* Образование великорусского государства. Петроград, 1948.

¹² Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919; *його ж.* К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. С.С.С.С.С.С. Санкт-Петербург, 1899.

¹³ Див. наприклад, Янин В. Роль Новгорода в отечественной истории // Социально-экономическое развитие России. Москва, 1986; Новосельцев А. “Мир истории” или миф истории? // Вопросы истории. 1993. №1.

¹⁴ Мавродин В. Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945.

¹⁵ Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ, 1995.

¹⁶ Толочко П. Київська Русь. Київ, 1996.

¹⁷ Пянков А. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. Москва, 1980.

¹⁸ Гумильов Л. Древняя Русь и Великая степь. Ленинград, 1989.

П.Толочко¹⁹ і М.Брайчевський²⁰, які вивчали цю тематику. Все це ще раз засвідчує однобічність підходу Е.Михайлова до висвітлення проблеми.

У своєму дослідженні, яке, судячи з назви, претендує на узагальнення, Е.Михайлов проявив добру обізнаність лише з російською історіографією у вивченні проблеми формування Київської Русі. На нашу думку, болгарському історикові слід було б так само ґрунтовно ознайомитися з доробком інших слов'янських учених, передусім білоруських, українських, польських, а також з сучасною західною історіографією історії Росії, України і Білорусії, вивчити увесь спектр поглядів на одну з найбільш дискусійних проблем східноєвропейської середньовічної історії, щоб виробити власне виважене й аргументоване її розуміння, а не повторювати тенденційні твердження однієї сторони.

Ольга ЩОДРА

¹⁹ Толочко П.П. Древний Киев. Киев, 1983; *Його ж.* Древняя Русь. Киев, 1987.

²⁰ Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. Київ, 1963; *Його ж.* Походження Русі. Київ, 1968.